

MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND
HISTORIOGRAPHY

UOT: 94

AZƏRBAYCAN SSR-də “BÖYÜK TERROR” PROBLEMİ
TARİXŞÜNASLIQ MÜSTƏVİSİNDƏ

©2024

RAİSƏ CƏFƏROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.56>

Xülasə: Məqalənin yazılmasında məqsəd 1937-1938-ci illərdə yaşanmış və elmi dövriyyəyə ingilis-amerikan tarixçisi və yazıçısı Robert Konkvistin tərəfindən daxil edilmiş “Böyük terror”un – Sovet İttifaqında Stalin rəhbərliyinin həyata keçirilən və yüz minlərlə insanın öldürülməsinə yol açan kütləvi repressiyaların Azərbaycan tarixşünaslığında işlənilməsinin ümumi təhlilinin verilməsi təşkil edir. Bu zaman biz mövcud tədqiqatların təsnifi əsasında “Böyük terror” niyə baş verdi? “Böyük terror” hansı qərarla başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolu nə dərəcədə həlledici idi? “Böyük terror” illərində nə qədər həmvətənimiz repressiyaya məruz qalmışdır? kimi sualların qoyuluşunu və onlara təqdim olunan cavabları ayırd etməyə çalışmışıq. Fikrimizcə, bu suallar repressiyalar probleminin fundamental məsələləri çəvrəsinə daxil olmaqla, “Böyük terrorun” mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verməyə qadirdir.

Açar sözlər: tarixşünaslıq, siyasi repressiya, Stalin, “böyük terror”, “xalq düşməni”, Mir Cəfər Bağırov

SOME ISSUES OF THE “GREAT TERROR” PROBLEM IN
AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY

©2024

RAISE DJAFAROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com

Abstract: *Purpose: The purpose of writing the article was to search for to such questions answers in the existing studies in the historiography of the Motherland and to obtain final results: Why did the “Great Terror” happen? What decision did the “Great Terror” begin, and how important was Mir Jafar Bagirov’s role in this process?*

Method: *Skeptical approach, analysis, synthesis, observation of causal relationships, deduction, induction.*

Conclusions:

1. *It is necessary to dwell on the fact that the reason for the occurrence of terrorism arises from the essence of the system, rather than connecting it with internal and external factors occurring in the USSR.*

2. *State terrorism in Soviet Azerbaijan was part of the general process in the USSR at that time.*

3. *The “Great Terror” began in the summer of 1936, and it is difficult to unequivocally state the role of Mir Jafar Bagirov in this process.*

4. *There is a need for new research to determine the number of people subjected to repression in the Azerbaijan SSR. For now, the latest figures in the scientific literature indicate that more than 80.000 people (27.453 of them on the basis of political motives) were subjected to repression.*

Final conclusions. Political repressions were All-Union in nature; The years of great terror were the height of political repressions; The study of this problem in Azerbaijani historiography was started by academician Ziya Bunyadov, developed by Jamil Hasanli, Jamil Guliyev, Shalala Mammadova and other researchers, and found its scientific solution fundamentally in the researches of Eldar Ismailov. A clarification of the scientific paradigm would give a greater impetus to new scientific research.

Keywords: *historiography, political repression, Stalin, “great terror”, “public enemy”, Mir Jafar Bagirov*

ПРОБЛЕМА «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ РАЗРЕЗЕ: ПРИЧИНЫ, ОСОБЕННОСТИ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ РЕПРЕССИЙ

©2024

РАИСА ДЖАФАРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com

Резюме: *Цель: Целью написания статьи является обзорный анализ исследований в азербайджанской историографии по проблеме «Большого террора», происходившего в 1937-1938 гг. и введенного в научный оборот по инициативе англо-американского историка и писателя Роберта Конквиста, - массовых репрессий, осуществленных сталинским руководством в Советском Союзе и приведших к убийству сотен тысяч людей. При этом мы,*

основываясь на систематизации существующих исследований, постарались разграничить постановку следующих вопросов и найти ответы на них: Почему произошел «Большой террор»? С какого постановления начался «Большой террор», и насколько решающей была роль Мир Джафара Багирова в этом процессе? Сколько наших соотечественников подверглось репрессиям в годы «Большого террора»? На наш взгляд, эти вопросы, входящие в круг фундаментальных и вместе с тем принципиальных вопросов проблемы репрессий, способны пролить свет на существенные моменты «Большого террора».

Ключевые слова: *Историография, политическая репрессия, Сталин, «большой террор», «враг народа», Мир Джафар Багиров*

Метод: *Скептический подход, анализ, синтез, соблюдение причинно-следственных связей, дедукция, индукция.*

Выводы:

1. Как нам представляется, объяснение причин осуществления террора в масштабах целой страны и среди всех социальных слоев населения, следовало бы искать, помимо внутренних и внешних обстоятельств, в которых оказался Советский Союз, также в существенных чертах режима;

2. Было бы логично рассматривать государственный терроризм, проведенный в 1937-38-х годах в Советском Азербайджане, как часть общего процесса, происходившего в СССР в то время;

3. «Большой террор» начался летом 1936 года, и однозначно определить роль Мир Джафара Багирова в этом процессе довольно сложно;

4. Имеется острая необходимость в новых исследованиях по уточнению количества репрессированных в Азербайджанской ССР. В настоящий момент по последним данным научной литературы можно утверждать о том, что репрессиям подверглись более 80 тысяч человек (из них 27 458 по политическим мотивам).

Итоговое заключение. *Политические репрессии носили общесоюзный характер; Годы большого террора действительно были вершиной политических репрессий; Изучение этой проблемы в азербайджанской историографии было начато академиком Зияй Буньядовым, Львом Адольфовичем Полонским, в дальнейшем ряд различных положений проблемы был развит Джамилем Гасанлы, Джамилем Гулиевым, Джалалом Гасымовым, Ильгаром Нифталиевым, Азизой Назарли, Маисом Амраховым, Шалалой Мамедовой и другими исследователями, а в исследованиях Эльдара Исмаилова данная тема нашла свою научно-концептуальную завершенность. Однако, с одной стороны, методологическое обогащение исследований новыми подходами и научными парадигмами, а с другой стороны, исчерпывающий анализ осуществленных репрессий в Азербайджане в качестве частного проявления процессов, развернувшихся в более широком масштабе, а также рассмотрение*

их в контексте тектонических системных изменений, пережитых Советским Союзом в 1930-е годы, способствовали бы более полному и качественному научному изучению данной темы в Отечественной историографии.

Giriş

Azərbaycan SSR-də baş verən siyasi repressiyalar haqqında Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış ziyalılarımızın və dövlət xadimlərimizin – Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqalarının – əsərlərində müəyyən məlumatlar verilmişdir. 1950-ci illərin ortalarından etibarən, ölkədə siyasi iqlimin nisbətən mülayimləşməsi ilə əlaqədar repressiya qurbanları mövzusunda yalnız mühacirət deyil, yerli mətbuatda da müraciət etməyə başlandı. Lakin sovet dövrü mətbuatının, habelə tarixçilərinin mövzusunun hansısa epizod və tərəflərinə toxunan, daha çox repressiya olunmuş görkəmli partiya və dövlət xadimlərinin bioqrafiyasını araşdıran məqalə və əsərləri bir sıra xüsusiyyətlərə malik idi. Əvvəla, repressiyalar bütöv bir sistem hadisəsi kimi deyil, sosialist qanunçuluğunun və ədliyyəsinin kobud surətdə pozulmasının nəticəsi kimi qələmə verilir, bu zaman qanunsuzluqların günahı ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin üzərinə qoyulur, yaxud da mücərrəd xülasə edilən “Stalinin şəxsiyyətə pərəstişi” ilə izah edilirdi. İkincisi, ayrı-ayrı şəxslərə qarşı yönəlmiş qanunsuz cəza tədbirlərinin fonunda oxucu repressiyaların ümumi mənzərəsi haqqında az-çox bitkin bilgi, yaxud da təsəvvür əldə etməkdə aciz idi: sanki müəlliflər tələm-tələsik mühakimələrlə kifayətlənərək, repressiyaları doğuran şərtlərə aydınlıq gətirməkdən, vicdanlı partiya (dövlət) xadimlərinin belə repressiyasına yol açan “sosialist qanunçuluğunun” bu qədər kobud pozulmasının nədən baş verdiyinə münasibət bildirməkdən yayınırdı. Belə bir ötərilik və səthilik, prosesləri hərtərəfli sosial-siyasi kontekstdə öyrənməkdən yayınma dönmənin dövlət rəhbərliyinin istiqamətləndirməsindən irəli gəlirdi: 1) repressiyalar barədə təhkiyələr “şəxsiyyətə pərəstiş” konseptinə istinadla, əsla sovet siyasi sisteminin mahiyyət əsaslarını şübhə altına almamalı idi; 2) baş verən özbaşınalıqlarla tanış olma əsnasında oxucu repressiyaların gerçək miqyası, qurbanların inanılmaz çoxluğu haqqında bilgilər əldə etməməli idi. Üstəlik, sovet siyasi sisteminin mülayimləşməsinə rəvac vermiş N.S.Xruşovun partiya-dövlət rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasından sonra repressiya mövzusunda daha təfsilatlı araşdırmalara faktiki yasaq qoyulmuşdu. Yalnız 1980-ci illərin ikinci yarısında, “Yenidənqurma” dövründə bu mövzu yenidən gündəmə gətirilmişdi. SSRİ-də böhranın sistem mərhələsinə keçməsi, daha sonra isə sovet sisteminin aqoniyası repressiyalar mövzusu üzərində əvvəlki onilliklərin tabusunu götürmüş, tədqiqatçıların qarşısında problemin hərtərəfli öyrənilməsi üçün geniş üfüqlər açmışdı. Tədrisən ayrı-ayrı repressiyaların öyrənilməsi öz yerini bütöv sovet totalitar sisteminin mahiyyət qüsurlarının tənqidi araşdırılmasına verir.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin tədqiqinə akademik Ziya Bünyadov, Lev Adolfoviç Polonski tərəfindən başlanmış, bir sıra fərqli məqamları Cəmil Həsəni, Cəmil Quliyev, Cəlal Qasımov, İlqar Niftəliyev, Əzizə Nəzərli, Mais Əmrahov, Şəlalə Məmmədova və digər tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf

etdirilmişdir. Əsaslı şəkildə isə uzun illərini bu dövrün öyrənilməsinə həsr etmiş Eldar İsmayılovun tədqiqatlarında öz konseptual təsbitini tapmışdır.

Problemin öyrənilməsi xronikası

1990-cı ildən başlayaraq akademik Ziya Bünyadov dövrü mətbuatda Azərbaycanda siyasi repressiyalara dair silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir.¹ Məhz bu məqalələr həm rəsmi tabuların sökülməsi, həm də sonralar Azərbaycanda müxtəlif tədqiqatlara rəvac verəcək repressiyalarla bağlı yeni narrativlərin işlənilib hazırlanması baxımından böyük önəm kəsb etmişdir. Z. Bünyadov mövzu üzrə məqalələrini kitab halına salaraq, 1993-cü ildə “Qırmızı terror” adı ilə çap etdirmişdir.²

Mübaligəsiz söyləyə bilərik ki, Ziya Bünyadov öz məqalələri ilə Azərbaycanda baş verən repressiyalar mövzusunun elmi müstəviyə gətirilməsinin yolunu açmışdır. Ən mühüm məqam o idi ki, bu məqalələrdə Z. Bünyadov ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində (indiki Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Arxivi) “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalmış bir sıra şəxslərin istintaqına dair uzun illər “tam məxfi” quruluşu ilə saxlanılan işlərini elmi dövriyyəyə cəlb etməklə, ölkəmizdə o dönmənin elmi araşdırılmasının təməlini qoymuş olurdu. Z. Bünyadovun söyləri sayəsində geniş oxucu kütləsi sənədlərlə tanış olaraq, təkə ittiham olunanlardan etiraf alma metodlarını deyil, habelə ümumiyyətlə həmin dövrdə baş verən repressiyaların məqsəd və vəzifələrini, xarakter və miqyasını anlamaq, bu sahədə olan psevdobiliklərdən arınmaq imkanı qazanmışdır.

1980-ci illərin sonları – 1990-cı illərin əvvəllərində ümumiyyətlə repressiya mövzusunun ölkə mətbuatında və televiziyasında prioritet mövzular sırasına yüksəlmiş bir dövr idi. Yasaqların qaldırılması azərbaycanlı tədqiqatçıları istər partiya-dövlət xadimlərinin, istərsə də dəyərli ziyalıların kütləvi surətdə qırğını faktlarını araşdırmağa təşviq etmişdir. Bu mənada Osman Mirzəyevin 1991-ci ildə çap etdirdiyi “Ağ ləkələr” silinir...” adlı kitabı təqdirəlayiqdir. Burada mətbuatda ayrı-ayrı şəxslər (tədqiqatçılar) tərəfindən çap olunmuş məqalələr sistemləşdirmiş və yenidən oxuculara təqdim edilmişdir.³ Eyni dövrdə “Həqiqət və yalnız həqiqət (“tariximizin “Ağ ləkələri”)” adlı Lev Adolfovici Polonskinin repressiya qurbanları

¹ Ziya Bünyadov. Abbas Mirzə Şərifzadə: 30-cu ilin qurbanlarından. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 26 aprel; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Aleksandr Semyonoviç Bukşpan. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 23 mart; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Bəkir Vahab oğlu Çoban-zadə. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 17 yanvar; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Hənəfi Baba oğlu Zeynəli. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 5 yanvar; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Məmməd İsmayıl oğlu Cavarlınski. **Azərbaycan müəllimi**. 1991, 20 fevral; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Tağı Abbas oğlu Şahbazi. **Azərbaycan müəllim**. 1990, 29 iyun; Bünyadov, Ziya. Ehtiyatlı olun, fırılacaqdır (Repressiya qurbanlarından Y. Cəfərov). **Kommunist**. 1991, 24 yanvar.

² Ziya Bünyadov. **Qırmızı terror**. Bakı: Azər nəşr, 1993, 331 s.

³ Osman Mirzəyev. “Ağ ləkələr” silinir... Bakı: Azər nəşr, 1991, 200 s.

ilə bağlı məqalələrinin yer aldığı əsər də işıq üzü görmüşdür.⁴ 1991-ci ildə tarixçi Cəmil Həsəninin çapdan çıxmış “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” adlı kitabı⁵ isə problemin öyrənilməsinin publisistik səpkidən elmi müstəviyə keçirilməsinə yönəlmiş cəhd sayılmalıdır. 1993-cü il “Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi” adlı sənədlər toplusu⁶ da repressiya dövrünü araşdırmağa çalışanlar üçün bir töhfə olmuşdur.

2000-ci illərdə repressiyalar mövzusunda marağın sürətlə artmasının şahidi olur. Akademik C.Quliyevin məsul redaktorluğu ilə çapdan çıxmış yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin altıncı cildinin IX fəslə (bu əsər ilk dəfə 2000-ci ildə, yenilənmiş nəşri isə 2008-ci ildə çap olunmuşdur), Adıgözəl Məmmədovun “Siyasi liderlərin psixoloji portretləri”,⁷ “Mir Cəfər Bağirov: tam məxfi”,⁸ adlı əsərləri, Nadir Hüseynbəylinin “XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri”⁹ adlı dissertasiya işi, 2017-ci ildə İbrahim Zeynalovun “Totalitar sovet cəmiyyəti, tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)” adlı əsəri¹⁰ problemin bəzi məqamlarının öyrənilməsində müəyyən irəliləyişin əldə olunmasına misal ola bilər. Eldar İsmayılovun uzun illərdən bəri davam edən tədqiqatlarının nəticəsi kimi 2015-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi” adlı kitabında problemin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə sənəballi cəhddir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Eldar İsmayılovun atası Rafiq İsmayılov özü də repressiyaya məruz qalmış insanlardan biri olmuşdur. 2020-ci ildə Şəlalə Məmmədova “Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri)” kitabında¹¹ bir fəslə (VIII fəsildə) repressiyalara həsr etmişdir. 2018-ci ildə Əzizə Nəzərlinin “Mədəni-maarif sahəsində Azərbaycan SSR-inin kadr siyasəti: 1920-1953-cü illər” adlı monoqrafiyasını (Nəzərli, 2018), 2022-ci ildə isə İlqar Niftəliyevin “Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti (XX əsrin 20-30-cu illəri)” adlı dissertasiyasının üçüncü yarım fəslə (“Azərbaycan Kommunist

⁴ Лев Полонский. Живи и помни. Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.131-139.

⁵ Cəmil Həsəni. “Ağ ləkələrin qara kölgəsi”. Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.

⁶ **Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi: arxiv materialları.** Tərtibçi N.Rüstəmli, T.Aliyev; tərc. ed. N.Rüstəmli. Bakı: Yazıçı, 1993, 120 s.

⁷ Adıgözəl Məmmədov. **Siyasi liderlərin psixoloji portretləri.** Bakı: Araz, 2008, 107 s.

⁸ Adıgözəl Məmmədov. **Mir Cəfər Bağirov: tam məxfi.** A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, M.Teymur [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s.

⁹ Nadir Hüseynbəyli. **XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri:** tarix e.n.a.dər.al. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; Naxçıvan Dövlət Un-ti. Naxçıvan, 2006, 165 s. (*XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri: tarix e.n.a.dər.al. üçün təq. ol. dis-nin avto-referatı: 07.00.02 / N.M.Hüseynbəyli; AMEA, Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2006, 26 s.*)

¹⁰ İbrahim Zeynalov. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində).** Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s.

¹¹ Şəlalə Məmmədova. **Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri).** Bakı: [RS poliqraf], 2020, 375 s.

partiyası partiya təmizləmələri və “Böyük terror” illərində)¹² və Mais Əmrahovun “1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin davamı” adlı məqaləsi¹³ problemin öyrənilməsinə yeni töhfə olmuşdur.

“Böyük terror” niyə baş verdi?

“Böyük terror”un niyə baş verdiyi sualı ümumilikdə o illərdə siyasi proseslərin mahiyyətini anlamaq və anlatmaq baxımından olduqca vacibdir. Bu suala problem üzrə Vətən tarixşünaslığında mövcud tədqiqatlarda hansı cavablar verildiyini aydınlaşdırmağa çalışdıq. İlk öncə siyasi mühacirətdəki müəlliflərimizin əsərlərində bu haqda məlumat verildiyi üçün onların əsərlərinə müraciət etdik.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan tarixi” adlı əsərində repressiyaları anladarkən qeyd edirdi ki, Trotski tərəfdarlarını təmizləmək üçün 1937-ci ildə Moskvada başlanan məhkəmələr, Qafqaz kommunistlərindən Budu Midvaniyə qarşı Qafqaz millətçiliyində, xüsusilə milli Azərbaycan partiyası “Müsavət”lə münasibətdə olmaq ittihamının irəli sürülməsi əslində “Azərbaycanda başlanacaq geniş miqyaslı təmizləməyə işarə idi”.¹⁴ M.Ə.Rəsulzadə proseslərin necə şər və böhtanla müşayiət olunduğunu aşağıdakı faktlara əsaslanaraq belə şərh edirdi: “Azərbaycan sovetləşdirildiyi ilk gündən başlayaraq müsavətçilik və panturanizmə qarşı amansız mübarizə aparan Ruhulla Axundov “pantürkizmin zəhərli bir nümayəndəsi və “Müsavət” partiyasının zavallı bir agenti” kimi günahlandırıldı”.¹⁵ “Sovet dərslərlərində pantürkist və panislamist fikirlərini soxuşduran “Türkiyə agentləri”ni ciddi-cəhdlə üzə çıxarmağı özü üçün böyük bir hünər sayan Əliheydər Qarayev”in, 1920-1921-ci illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığına rəhbərlik edən kommunist komissar Həmid Sultanovun da aqibəti ondan fərqli olmadı.¹⁶ Əliheydər Qarayev “Müsavət” partiyası ilə beynəlxalq faşizmin “soysuz bir uşağı” kimi işə edildi”.¹⁷ “Milli Azərbaycan hökumətinə qarşı konspirasiya” ilə məşhurlaşmış “Azərbaycanın inqilabi komitəsinin keçmiş üzvü, 1920-ci ildə Gəncə üsyanının yatırılması tapşırılmış baş komissar Həmid Sultanov” həm Azərbaycan SSR-i Sovet İttifaqından ayırmaq istəyən silahlı üsyan qüvvələrinin başçısı, xarici bir dövlətin casusu kimi ittiham edilərək ölüm cəzasına məhkum edildi.¹⁸ M.Ə.Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi Azərbaycanda elə bir vəziyyət yarandı ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının yubileyi qeyd edilən tarixdə heç

¹² İlqar Niftəliyev. **Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti: (XX əsrin 20-30-cu illəri)**: Tarix elmləri d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoferatı: 5503.02. İ.V.Niftəliyev. Bakı: 2022, 52 s.

¹³ Mais Əmrahov. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 2022, cilt 9, Sayı 3, s.792-819.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, s.101.

¹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101.

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.112.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101.

¹⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101-102.

20 il keçməməsinə baxmayaraq, “*tarixi günün qəhrəmanı*” kimi öyünəcək yerli bir ad tapmaq mümkün olmadı. Azərbaycanın İnqilabi Komitəsinin ilk sədri Nəriman Nərimanovun adı belə “*milli sapıntıçı xainlərin hamisi*” kimi ifşa edildi. Bu səbəbdən o, 1937-ci il təmizləmələrindən canını xilas etməyə nail olmuş şahidlərin ifadələrinə əsaslanaraq bu ili “Azərbaycanda qətləliam ili” adlandırmışdır.¹⁹ Gətirilən iqtibaslardan da görünür ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda sovetləşməni gerçəkləşdirən, sonralar mühüm partiya-dövlət vəzifələrini tutan azərbaycanlı bolşevik xadimlərinin faciəli sonluğuna dair faktları sadalamaqla, bolşevik rejiminin hətta özünün sadıq nümayəndələrinə belə acımayacaq dərəcədə amansız bir düzən olduğunu sübuta yetirməyə çalışır. Buradan da müəllifin belə bir nəticəsi ortaya çıxır: repressiyalar – ilk başdan totalitar basqı və zorakılıq aparatı kimi ortaya çıxan sovet rejiminin mahiyyətindən doğan hadisədir. Və totalitar mexanizm, “inqilab öz balalarını yeyir” məntiqi üzrə artıq onun qurulmasında fəal iştirak etmiş şəxslərə belə aman vermir.

Mühacirətdə yaşamağa məcbur olmuş digər AXC qurucularında biri olan Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində 1920-ci ildə Gürcüstanda Beriya ilə qarşılaşdığı zaman aralarında keçən dialoq haqqında belə yazırdı: “*Bax, Beriya buradaca sərbəstcə bir-birimizlə söhbət edirik... Bir an təsəvvür et ki, mən müttəhiməm, sən də ittihamçı... Məni nə ilə ittiham edəcəksən? Ədalətsiz bir hərəkətimi söyləyə bilməzsən... Ancaq, bolşevik yoldaşların məni utanmadan xalq düşməni elan etdilər. Söylə, çəkinmə. Hansı hərəkətim xalqa qarşı olmuşdur*” deyər soruşdum... Nəhayət, o “*Bu bolşevik inqilabıdır. Bəlkə içərisində günahkar olan bir [nəfərə görə – R.C.] 100 nəfəri güllələyəcəklər*” dedi.²⁰ Dialoqda yer almış bir fraqment Şeyxzamanlının bolşevik rejiminin mahiyyətinə dair verdiyi xarakteristikasını açıqlayırdı. Dialoqun sonunda Nağı bəy Beriyyaya cavabını xatırlayaraq belə yazırdı: “*Beriya əmin ol ki, öldürülmək növbəsi sən Beriyyaya da gələcəkdir*” dedim... *Çox gec olsa yaqın ki, Beriya söylədiyim sözləri özünüklər tərəfindən güllələndiyi zaman yada salmışdır*”²¹ Nağı bəy Şeyxzamanlının repressiyalarla bağlı gəldiyi qənaət də çox maraqlıdır. Onun fikrincə, Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə Sovet hökuməti törədilən cinayətləri və vəhşilikləri qeyri-rus olan Stalin və Beriyyaya yükləməklə öz millətini məmnun etmək istəyirdi. Lakin Xruşşov və tərəfdarları bir şeyi yaxşı bilməlidir ki, qeyri-rus millətləri soyqırma məruz qoyan sırf rus millətindən ibarət terror dəstələri idi.²² Təbii ki, biz bu fikri tam olaraq dəstəkləyə bilmərik.

Mirzə Bala Məmmədzadə ilk dəfə 1938-ci ildə işıq üzü görən “Milli Azərbaycan hərəkəti” adlı kitabında “Müsəvat” partiyasının 1936-cı ilin avqust ayında keçirilən konfransında təsdiqlənən “Yeni proqram əsasları”na əsaslanaraq repressiya ərəfəsi sovet rejimini şərh edir. Məmmədzadənin kitabı o dövəmdə

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.102.

²⁰ **Nağı Şeyxzamanlının xatirələri. N.Keykurun; tərt. edən və çapa hazırlayanlar:** Cəlal Qasımov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Qartal, 1997, 305 s., s.181-182.

²¹ Cəlal Qasımov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; **A.g.k.**, s.181.

²² Cəlal Qasımov, **vd. A.g.k.**, s.182.

Sovet Azərbaycanında mövcud siyasi duruma mühacirətin münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından maraq kəsb edir. Müəllif ilk öncə Sovet rejimini 3 dövrə bölür və hazırda yeni, dördüncü dövrün yaşandığını qeyd edir. İlk dövrü “hərbi kommunizm”, ikinci dövrü Yeni İqtisadi Siyasət (YİS), üçüncü dövrü isə “kollektivləşmə dövrü” adlandıran M.B.Məmmədşadə yenidən başlanan dördüncü dövrü “sovet demokratiyası” dövrü adlandırır. O, hərbi kommunizm və kollektivləşdirmə dövrünü təcavüz dövrü, YİS və Sovet demokratiyası dövrünü isə ricət, yəni müvəqqəti tənəffüs dövrü adlandırır.²³ Məmmədşadənin diskursu millət-mərkəzidir, yəni sovet rejiminin çoxcəhətli mürəkkəbliyini əsasən milli mətləblə dəyərləndirirdi. Bu, onun repressiyalar ərəfəsindəki vəziyyəti “*Kommunist partiyasının XVI qurultayında Stalinin formulə edib sovet ideoloqlarının müxtəlif cəbhədən təhlil və şərh etdikləri kimi, Oktyabr inqilabının, Leninin və Stalinin “müqəddəs dili” olan rus dili ətrafında “bir dil və bir mədəniyyətə malik sovet milləti” formalaşdırmaq istiqamətində hazırlıq mərhələsi kimi səciyyələndirməsində də büruzə verirdi. O, öz arqumentinə haqq qazandırmaq üçün ruslaşdırma məqsədilə hər bir hazırlığın görüldüyünü, “rus olmayan millətlərin fəlakətə parçalanmasına, mənən və maddədən ruslaşdırılmasına” başladığını qeyd edirdi.²⁴ M.B.Məmmədşadənin Sovet dövrü ilə bağlı apardığı müqayisə və etdiyi ümumiləşdirmə əslində bir həqiqətin dəyişmədiyini sübut edir. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən basqı və zorakılıqlar bir növ 30-cu illərdə yaşanan müdhiş repressiyaların zəminini hazırlamış, onu törədəcək cəza aparatının təməlini qoymuş, həyata keçirəcək müvafiq sosial-şəxsiyyət tipinin – işgəncələri əsas sorğuluma üsuluna çevirmiş NKVD müstəntiqlərinin sələflərini (Xüsusi şöbə çəkistlərini) ortaya çıxarmışdı. Lakin əgər 1920-ci və sonrakı illərdə baş verənlər ilk növbədə bolşevik rejiminə real müqavimət göstərən şəxsiyyətlərə və siyasi strukturlara qarşı yönəlmişdisə, 1930-cu illərin bəlli repressiyaları sadəcə rejimin real, potensial və ehtimali əleyhdarlarının deyil, həmçinin bir çox qurucusunun aradan qaldırılmasına hesablanmışdı.*

Terrorun baş vermə səbəbləri, repressiyaların SSRİ-də mövcud olan daxili və xarici amillərlə əlaqəsi müasir tarixşünaslığımızda da geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Bu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur (C.Həsəni, İ.Zeynalov, C.Quliyev, İ.Niftəliyev, Ş.Məmmədova). Həm daxili, həm də xarici amillər özləri də sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Belə ki, “Böyük böhrandan” çıxmış və yenidən sürətli inkişaf tempinə malik olan kapitalist ölkələri ilə müqayisədə SSRİ iqtisadi cəhətdən geri qalırdı (hərçənd bu geriliyin aradan qaldırılması üçün sənayeləşmə gedişində xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdu). Ona görə də daxili iqtisadi inkişafı təmin etmək və bütün iqtisadi resursları səfərbər etmək məqsədə çevrilmişdir. Çıxış yolu yalnız bu

²³ Mirzəbala Məmmədşadə. **Milli Azərbaycan hərəkəti**. M.B.Məmmədşadə; red. H.Hacıyev; türkcədən azərbaycancaya uyğunlaşdıran R.Əsgər. Bakı: Nicat, 1992, 246 s., s.221.

²⁴ Mirzəbala Məmmədşadə. **A.g.k.**, s.221.

cür terror yolu idimi? Təbii ki, yox. Lakin SSRİ bu yolu seçdi və hətta nəticə də əldə etdi.²⁵

2. 1936-cı ildə SSRİ-də qəbul edilən konstitusiyaya ilə “sosializmin tam qələbəsinin” baş verdiyi fikri cəmiyyətə təlqin edilirdi. Reallıqda isə sovet cəmiyyəti qurularkən vəd olunan “sosializm cənnəti”nin əvəzinə kifayət qədər iqtisadi və sosial problemlər mövcud idi. Bəs sosializmin qələbəsinə baxmayaraq nə üçün vəd olunan “sosializm cənnəti” baş tutmamışdı. Hakimiyyətə, cəmiyyətə hədəf göstərmək üçün “günahkarlar” lazım idi. Beləliklə “xalq düşmənləri” tapılmalı və “layiqli cəzalarını” almaları idilər.²⁶

3. Siyasi cəhətdən artıq dünya ölkələri yeni bir müharibənin astanasında idi. Sovet dövlətinin özünün də gözlənilən global savaşda müəyyən hədəfləri var idi. Belə bir məqam nəzərə alınmalıdır ki, SSRİ milli və sosial cəhətdən yekcins deyildi, üstəlik, hətta bolşeviklərin içində belə strateji hədəflər də daxil bir çox məsələlər üzrə ciddi, prinsiplial fikir ayrılıqları mövcud idi. Bu səbəbdən nəyin bahasına olursa olsun, daxili birliyə nail olmaq, rəngarəngliyi ümumi məxrəcə gətirmək, ehtimalı savaş ərəfəsində hər cür müxalifliyə son vermək vəzifələri aktualıq qazanmışdı. Hakimiyyət terror və repressiyalarla qismən öz hədəfinə çatdı ki, bu da “böyük terror”un “siyasi uğuru” sayıla bilər.²⁷

4. Mərkəzi partiya rəhbərliyi tərəfindən milli partiya nomenklaturasının siyasi etibarlılığını təmin etmək, onu sosializmdən başqa digər ideologiyaların təsirinə qorumaq üçün həyata keçirilən mürəkkəb inzibati və siyasi tədbirlər içərisində partiya təmizləmələri xüsusi yer tuturdu. 1921, 1929-1930 və 1933-1935-ci illərdə keçirilən partiya təmizləmələri və 1936-cı ildə partiya sənədlərinin dəyişilməsi vaxtı AK(b)P-da kommunistlərin sayı xeyli azalmışdır. Təmizləmələr 1937-1938-ci illərdə keçirilmiş kütləvi repressiyaların müjdəçisi olmuşdu.²⁸

“Böyük terror” hansı qərarla başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolu nə dərəcədə həlledici idi?

“Böyük terror”un nə vaxt başlaması haqqında tarixşünaslığımızda mövcud olan fikirlərdən biri “Böyük terror”un 30 iyul 1937-ci ildə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarı Nikolay Yejov tərəfindən imzalanmış 00447 sayılı qərarla başlanmasıdır. Bu fikrin dəstəkçilərindən biri olan İbrahim Zeynalovun da qeyd etdiyi kimi repressiyalar XX əsrin 20-ci illərindən başlansa da, 1937-ci ildən etibarən “konveyer üsulu”na keçmiş, yəni kütləviləşmiş və nəticədə sadəcə iki il ərzində “böyük

²⁵ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 52 s., s.31-32.

²⁶ Азиза Назарли. **Кадровая политика Азербайджанской ССР в культурно-просветительной сфере: библиотеки, избы-читальни, клубы (1920-1953)**. Москва: НИИ ИЭП, 2018, 330 с., с.216-217; Эльдар Исмаилов. **История «большого террора» в Азербайджане: [монография]**. Э.Исмаилов; науч. ред. Д.М.Джафаров; [ред. М.А.Айламазян; худож. оформл. А.Ю.Никулин]. Москва: РОССПЭН, 2015 (b), 237 с., с.198.

²⁷ Эльдар Исмаилов. **История «большого террора» в Азербайджане: [монография]**. Э.Исмаилов; науч. ред. Д.М.Джафаров; [ред. М.А.Айламазян; худож. оформл. А.Ю.Никулин]. Москва: РОССПЭН, 2015 (b), 237 с.

²⁸ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 52 s., s.32.

terror”un qurbanlarının sayı SSRİ-də 5-7 milyon nəfər olmuşdur.²⁹ Digər yanaşmaya görə isə “Böyük terror” 1936-cı ilin yayından başlamışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarından Eldar İsmayılov bunu 1936-cı il avqustun 21-də Zaqafqaziyanın bütün mərkəzi qəzetlərində Beriyanın “Sosializm düşmənlərinə ölüm” başlıqlı məqaləsindən sonra başlayan kütləvi həbslərlə izah edir.³⁰ O, bu həbslər üçün dövrün ən mühüm hadisəsi kimi trotskiçi-zinovyevçi müxalifət qrupu rəhbərlərinin Moskvadakı məhkəmə prosesinə diqqəti yönəldir. Çünki məhz bu məhkəmə prosesindən sonra L.Beriya tərəfindən çap edilmiş məlum məqalədə Trotski və Zinovyevin keçmiş tərəfdarlarının “*günaha batmaları*”, “*əksinqilabi quyuya yuvarlanmaları*” konkret nümunələrlə “sübuta yetirilmişdir”.³¹ Azərbaycan tarixinin təlatümlü 1920-1953-cü illər tarixinin tədqiqatçılarından Əzizə Nəzərli də “Böyük terror”un başlanma tarixini 1936-cı ildən hesablayır.³²

İsveçli politoloq Svante Kornelin “azərbaycanlı Stalin”³³, sovet-rus filosofu və tarixçi Dmitri Furmanın isə “azərbaycanlı Beriya”³⁴ adlandırdığı, 20 il AzSSR KP MK-nin I katibi olaraq hakimiyyətdə olan M.C.Bağirovun bu prosesdə nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynaması haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında müxtəlif fikirlər mövcuddur:

1. Yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin altıncı cildinin IX fəslində yer almış fikirlərə görə “*sərt, amansız xarakteri və ciddi işgüzarlığı ilə fərqlənən M.C.Bağirov ÜİK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi L.Beriyanın yardımı və dəstəyi sayəsində tezliklə Azərbaycan partiya aparatında işləyənləri özünə sadıq kadrlarla əvəz edir, partiya təşkilatlarında hər cür qarşılıqlı son qoyur, respublikada vahid rəhbərliyə nail olurdu. M.C.Bağirovun vaxtında bütün sahələrdə rəhbərliyə kadrların seçilməsi məhz onun rəy və göstərişi ilə aparılırdı*”.³⁵ Buradan belə məlum olur ki, M.C.Bağirovun rəhbər vəzifəyə gətirilməsində Beriya da böyük pay sahibi olmuşdur. Lakin hər şey sadəcə təyinat və dəstəklə həll edilmirdi. Burada şəxsiyyət amilini də nəzərə almaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, istinad etdiyimiz bu fəsilə də qeyd olunduğu kimi, M.C.Bağirov “*kişi*”, “*xozeyin*” ləqəbini qazanmışdır. Bu fikirləri L.Polonski də təsdiq edirdi. Məsələn, o, M.C.Bağirov barədə belə yazmışdır: “*O, respublikanın mütləq sahibi, vətəndaşlarının taleyinin hakimi idi və kimisi yaltaqlıq və hörmətlə, insanların əksəriyyəti*

²⁹ İbrahim Zeynalov. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)**. Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s., s.274-275.

³⁰ Eldar İsmayılov. **Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi**. Eldar İsmayılov; rus dilindən tərc. ed. Şəlalə Məmmədova; elmi red. Cəfər Cəfərov. Moskva: Rosspen nəşriyyatı, 2015 (a), 340 s., s.85.

³¹ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, 2015 (a), s.85.

³² Азиза Назарли. **A.g.k.**, 330 c., c.216.

³³ Cornell, Svante E. **Azerbaijan Since Independence**. New York, Armonk: M.E.Sharpe, 2011, 512 p., s.38.

³⁴ Дмитрий Ефимович Фурман. **Азербайджан и Россия: Общество и государство**. Отв. ред. и сост. Д.Е.Фурман. Москва: Летний сад, 2001, 496 с., с.121.

³⁵ **Azərbaycan tarixi**. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s. + 48 s.

isə gizli niyyət və qorxu ilə ona “xozeyin” deyirdilər...”³⁶ M.C.Bağirov güc orqanlarının fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamış, özü də sadəcə onların fəaliyyətindən xəbərdar olmamış, həm də onları istiqamətləndirmişdir. İstinad etdiyimiz “Azərbaycan tarixi”ndə daha sonra M.C.Bağirovun şəxsiyyəti birmənalı olaraq mənfi qiymətləndirilir: “1934-1938-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsini aparan, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni və cəlladı Sumbatov (Topuridze) Yuveliyən Davidoviç M.C.Bağirovun etimadını qazanıb, ona müti xidmət göstərən məmurlardan idi. Sumbatov öz ətrafında topladığı cinayətkar erməni yoldaşlarının köməyi ilə Azərbaycan xalqının minlərlə vətənpərvər övladına “xalq düşməni” damğası vurmuş, görkəmli elm, sənət, mədəniyyət xadimlərini, ziyalıları fiziki və mənəvi repressiyalara məruz qoymuşdu”³⁷ Marahılıdır ki, “Azərbaycan tarixi”nin müərciət etdiyimiz və müstəqillik illərində işıq üzü görmüş sözügedən cildində sanki Xruşşov dönəminin “şəxsiyyətə pərəstişin” ifşaçı diskursunun əks-sədası duyulmaqdadır: bu, vicdanlı həqiqi kommunist-böhtançı bədniiyyətlilər dixotomiyasının faktiki olaraq yenidən səsləndirilməsində öz ifadəsini tapır. Məsələn, bu əsərdə belə qeyd olunur: “M.C.Bağirovun partiya rəhbərliyinə keçməsi ilə kommunistlərin hüquqları nəinki pozulur, onlar hər cür təzyiqlərə məruz qalırdılar. Partiya sənədlərinin yoxlanılması zamanı ciddi əyinti və pozuntulara yol verilirdi. Çox hallarda prinsipial, mütərəqqi ideyalara və sosializm işinə sədaqətli adamlar “passivlikdə” ittiham olunur, bir çoxları elə bir əsas olmadan məhz “passivliyə görə” damğası ilə partiyadan xaric edilirdilər”³⁸

2. İlqar Niftəliyevin, Adıgözəl Məmmədov və digər tədqiqatçıların yanaşmasına görə Mir Cəfər Bağirovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etmək düzgün olmazdı. Bəlkə də onun yerində başqa dövlət xadimi olsaydı repressiya qurbanlarının sayı daha çox olardı.³⁹ İ.Niftəliyev yazır ki, 1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq SSRİ-də yenidənqurma dalğası və İ.Stalinin şəxsiyyətinə qarşı yeni kampaniya ilə əlaqədar M.C.Bağirovun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrə həsr olunmuş tədqiqatların müəllifləri “Azərbaycanda sovet sisteminin qüsurlarını və deformasiyalarını, sovet totalitar rejiminin formalaşmasının səbəblərini yalnız M.C.Bağirovun şəxsiyyəti ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar”⁴⁰ ki, bu da ənənəvi sinfi baxışdan qaynaqlanırdı və düzgün yanaşma hesab edilə bilməzdi.

3. Eldar İsmayılov və Şəlalə Məmmədova da əsərlərində⁴¹ Mir Cəfər Bağirovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etməyin çətin olduğunu qeyd edirlər. Bununla belə, bəzi məqamlarda onun təşəbbüskarlığı sayəsində bir qrup insanın xüsusi hədəf seçilməsi faktları da vurğulanır. Məsələn 1936-cı ilin dekabrında M.C.Bağirov Stalinə yazdığı məktubunda belə qeyd edirdi: “Azərbaycan

³⁶ Лев Полонский. Наместник вождя. Мир Джафар Багиров. Путь к власти. Преступления против народа. **Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории; Сост.:** Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.5-20.

³⁷ **Azərbaycan tarixi. A.g.k.,** 407 s. + 48 s.

³⁸ **Azərbaycan tarixi. A.g.k.,** 407 s.

³⁹ Adıgözəl Məmmədov. **Mir Cəfər Bağirov: tam məxfi.** A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, M.Teymur [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s., s.5-7.

⁴⁰ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı,** 52 s., s.10.

⁴¹ Eldar İsmayılov. **A.g.k.,** 340 s.

SSR-də 17746 İran vətəndaşı yaşayır, ailələri ilə birlikdə onların ümumi sayı 67300 nəfərdir... Onların arasında cinayətkar elementlər, ictimai-faydalı işlə məşğul olmayanlar, qaçaqmalçılıqla məşğul olanlar, qeyri-qanuni yaşayanlar var, xarici kəşfiyyat orqanları və müxtəlif əksinqilabi təşkilatlar onlara maraq göstərirlər”.⁴² Bağirova görə bütün bunlar onların ölkədən qovulmasına əsas ola bilər. Eldar İsmayılovun fikrinə görə “qovulacaq insanların azərbaycanlı olduğu Bağirovu qətiyyənlə narahat etmədi”.⁴³ Yaxud da M.C.Bağirov tərəfindən keçirilmiş müşavirələrdən birində İnkilab Mübarizlərinə Beynəlxalq Yardım Təşkilatının (MOPR) fəaliyyəti təhlil edilmiş və yerli partiya təşkilatı katiblərinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərilməsinə dair göstəriş verilmişdi: “Yazın ki, uzun müddət Azərbaycan MOPR təşkilatlarında belə-belə düşmənlər, adları sadalayın, oturublar, düşmənlər, diversion iş aparıblar. Partiya təşkilatları nəinki bu antisovet elementlərə qarşı mübarizə aparmış, həttdən həttdə onlara bəraət də qazandırmışlar... Raykomlar MOPR təşkilatlarını bütün yad elementlərdən təmizləmək və onları təmiz, etibarlı zəhmətkeşlər hesabına möhkəmlətmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməlidirlər”.⁴⁴ İstər E.İsmayılovdan, istərsə də Ş.Məmmədovadan, gətirdiyimiz bu sitatlardan xüsusi bir qrupun hədəfə alınması öz təsdiqini tapır.

Sovet tarixşünaslığında Azərbaycandakı repressiyalar əsasən M.C.Bağirovun özbaşınalığı kimi təqdim edirdilər. Fikrimizcə, bu yanaşma yanlışdır, çünki bütövlükdə Sovet İttifaqında baş vermiş özbaşınalılıqları və cinayətləri bir tək M.C.Bağirovun çiyinlərinə yükləyə bilmərik. Sadəcə “Azərbaycanda stalinsizləşdirmə prosesini aparan “moskvalı rejissorlar” məhz belə bir hekayə yaratmağa çalışırdılar ki, guya bu sizin günahınızdır və öz rəhbərinizi qınayın”.⁴⁵

Nəticə olaraq, M.C.Bağirov məhkəmədə “məni güllələmək azdır” deyərəkənmə, yoxsa illər öncə (1927-1928) Beriyaya yazdığı məktubda M.Ə.Rəsulzadənin onun haqqında dediyi fikirləri fəxrlə yada salandamı daha səmimi idi?! Doğurdanda da hansı əmələndən peşmanlıq, hansı əmələndən qürur duyduğunu təxmin etmək çətin, bəlkə də mümkünsüzdür. Qeyd edək ki, Bağirov Beriyaya məktubunda belə yazırdı: “Məmməd Əmin özünün “Yeni Qafqaziya” adlı jurnalının səhifələrində yazmışdı ki, Azərbaycan xalqının cəlladı Bağirovu su təsərrüfatının başına qoyublar. Düşünürəm ki, Zaqafqaziya çaylarının suları ona ələndəki Azərbaycan oğullarının qanını silməyə kömək edəcəkdir”.⁴⁶ Xatırladaq ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə “İnkilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri” adlı məqaləsində öz əksini tapan şeirlə isə Bağirovu belə təqdim edirdi:

*“Aç gözün, yaxşı tanı, ey vətənin cəlladı,
Deyiləm köhnə xərəbə ki, əlinlə söküləm.
Mənim ol mushafı natiq ki, bükülməz vərəqəm.*

⁴² Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.101.

⁴³ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.102.

⁴⁴ Şəlalə Məmmədova. **A.g.k.**, s.346-347.

⁴⁵ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.124-125.

⁴⁶ Eldar İsmayılov. 2015, **A.g.k.**, s.108-109; Əzizə Nəzərli. **A.g.k.**, s.71.

*Tanı, Türk oğlunu, ey qatili millət, Bağirov!
Olmaram sən kibi tarixdə daim söyüləm”.*⁴⁷

Ümumiyyətlə keşməkeşli dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş tarixi şəxsiyyətlərin ziddiyyətli xarakteri və fəaliyyəti haqqında yekdil fikir söyləmək düzgün elmi yanaşma olmaya bilər. Çünki belə bir reduksionizm hadisələrin gerçək və obyektiv mahiyyətini dolğun açmamaqla bərabər, onları doğuran təməl səbəbləri də gerçəkliyin özündə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xarakteristik özəlliklərində axtarır.

Fikrimizcə, M.C.Bağirov repressiya prosesindən öz siyasi rəqiblərini, keçmişdə fikir ayrılığı yaşadığı və ona qarşı çıxmış şəxsləri cəzalandırmaq üçün məharətlə istifadə etsə də əslində prosesin kütləviləşməsi onun iradəsi xaricində baş vermişdir. Yəni, həmin illərdə respublika rəhbərliyində Bağirovun yerinə bir başqası da olsa idi, repressiyalar mütləq baş verəcəkdə. Düzdür məhz onun imzası ilə bu repressiyalar həyata keçirilmişdir. Lakin o özü də bu prosesin qurbanına çevrilməmək üçün “qüsursuz” işləməli idi. Təsadüfi deyil ki, “bu regionun ölkələrinin rəhbərləri içərisində həmin illərdə sağ qalan yalnız M.C.Bağirov olmuşdur. L.Polonski yazmışdır ki, M.C.Bağirov “*V.Molotov, K.Voroşilov, L.KaqaNoviç, A.Jdanov, L.Beriya kimi İ.Stalinin ən yaxın ətrafına mənsub olmasa da, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə böyük rəhbərin (İ.Stalinin) sadıq tələbəsi hesab edilmiş, onun silahdaşlarından biri olmuşdur*”.⁴⁸ Repressiyaların əslində sistemin mahiyyətindən irəli gəldiyini sübut edən ən bariz nümunələrdən biri M.C.Bağirovun bütün “sədaqətli” xidmətlərinə baxmayaraq onun özünün də 1956-cı ildə sistemin qurbanına çevrilməsi olmuşdur.

“Böyük terror” illərində nə qədər həmvətənimiz repressiyaya məruz qalmışdır?

İlk olaraq bu haqda Ziya Bünyadov “Qırmızı terror” kitabında yazırdı: “*Ölüm və cəza maşını dayanacaqsız və fasiləsiz işləyirdi. Hər bir “xalq düşməni”nə “məhkəmə” zamanı ancaq 15 dəqiqə vaxt ayrılırdı (tək-tək hallarda 20 dəq.). İndi qoy oxucu özü 1936-1937-ci illərdə bir saatda nə qədər adamın güllələnməyə məhkum edildiyini, nə qədər zəka sahiblərinin-azərbaycanlıların güllələndiyini özü hesablasın. Bir gündə 24 saat (96 nəfər), ayda 30 gün (2880 nəfər), 2 il yarımında isə 80 mindən çox*”.⁴⁹ Əlbəttə belə hesablama mexanizmi nə dərəcədə düzgündür, bu özü də mübahisəlidir.

Cədvəl 1.

⁴⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə, 1927; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (Mühacirət dövrü)**. 2 cildə. Əsərləri toplayıb nəşrə hazırlayan, ön sözün və məqalənin müəllifi, lüğəti və izahları tərtib edən, redaktor: Nəsiman Yaqublu. Cild 2. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2021, 680 s., s.402.

⁴⁸ Лев Полонский. **A.g.m.**, c.5-20.

⁴⁹ Ziya Bünyadov. **Qırmızı terror**. Bakı: Azərənəşr, 1993, 331 s., s.5.

Azərbaycan SSR-də 1 yanvar 1934-cü il tarixindən – 1 yanvar, 1939-cu il tarixinədək siyasi və digər cinayətlər səbəbindən həbs edilmiş şəxslər⁵⁰

Sosial statusu	1-ci katib		2-ci katib		3-cü katib	
	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%
Katiblər üzrə ümumi göstərici	88	100	88	100	88	100
Fəhlələr	47	53.4	52	59.1	49	55.7
Kəndlilər	12	13.6	13	14.8	20	22.7
Xidmətçilər	29	33	23	26.1	19	21.6
O cümlədən qadınlar	4	4.5	1	1.1	4	4.5

Cədvəl 2.

Cənubi Qafqaz respublikalarında 1 oktyabr 1936-cı il tarixindən 1 iyul 1938-ci il tarixinədək həbs edilmiş Kompartiya üzvlərinin təhsil səviyyəsi üzrə tərkibi⁵¹

İllər	Ali təhsilli	Natamam ali təhsilli	Orta təhsilli	Natamam orta təhsilli	İbtidai təhsilli	İbtidai təhsili olmayan
1937	1685	728	3724	4137	15067	21158
1938	1530	681	4999	5501	11066	19392
1939	2131	966	5739	7994	14895	24135
1940	3593	1243	10157	11622	27869	24139

Cədvəl 3.

SSR-də Cənubi Qafqazın 3 nüfuzlu millətinin təmsilçiləri üzrə 1 oktyabr 1936-cı il tarixindən 1 iyul 1938-ci il tarixinədək həbs edilmiş şəxslərin ümumi sayı⁵²

Milləti	Məhbusların sayı (nəfərlə)	O cümlədən SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının №00447 əmri ilə həbs edilənlər
Azərbaycanlı	13356	9592
Erməni	16988	8241
Gürcü	16488	2545

İ.Niftəliyevin arxiv sənədlərdən əldə olunmuş bilgilər əsasında tərtib etdiyi cədvəllərdən bəlli olur ki, əgər 1920-ci illər – 30-cu illərin birinci yarısında keçirilən təmizləmələr daha çox sırası kommunistlərə, hakimiyyətin aşağı pillələrində vəzifə tutan şəxslərə aid idisə, 1937-1938-ci illərdəki repressiyalar əsasən rəhbər

⁵⁰ Илгар Нифталиев. **Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления.** Баку: Elm və Təhsil, 2018, 476, [4] с.

⁵¹ İlqar Niftəliyev. **A.g.k.**, 2018, s.473.

⁵² İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.474.

kadrlara qarşı yönəlmişdir. Bunu cədvəl 1 və cədvəl 2-dəki məlumatların təhlili də aydın şəkildə sübut edir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, repressiya məruz qalanlar arasında Azərbaycan KP-nin 52 rayon katibi, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 7 müəssisə və mədən rəhbəri, 20 xalq komissarı və onların müavinləri, 3 şöbə müdiri vardı.⁵³ Kommunist elitasının köhnə qvardiyası” məhv edildi. Dadaş Bünyadzadə, Sultanməcid Əfəndiyev, Həmid Sultanov, onun həyat yoldaşı Ayna Sultanova, Teymur Əliyev, Ruhulla Axundov, Hüseyn Rəhmanov, Çingiz İldırım, Mirzə Davud Hüseynov, Mustafa Quliyev, Əliheydər Qarayev, Qəzənfər Musabəyov, İsay Dövlətov kimi bolşevik partiyasının görkəmli xadimləri, 1920-30-cu illərin birinci yarısında Azərbaycanda həyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilmiş inqilabi dəyişikliklərdə aparıcı rol oynamış şəxsiyyətlər repressiya qurbanı oldular. “Böyük terror” dönmündə partiya üzvlərinin sayı xeyli azaldı. Əgər böyük terror”dan əvvəl 1 yanvar 1937-ci il tarixinə Azərbaycan Kommunist Partiyası üzvləri və namizədlərinin ümumi sayı 47.194 nəfər idisə, 1938-ci il yanvarın 1-nə bu say 45.331 nəfərə düşdü. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1937-ci il 3-9 iyul tarixlərində keçirilmiş XIII qurultayında 34.211 nəfər üzv, 12.906 nəfər namizəd var idisə, bir il sonra – 1938-ci ilin 7-14 iyul tarixlərində keçirilmiş XIV qurultayda üzvlərin sayı 32.135-ə, namizədlərin sayı isə 12.494 (ümumi 44.629 nəfər) nəfərə düşmüşdü.⁵⁴ Ümumilikdə “Böyük terror” illərində 27458 nəfərin siyasi motivlər əsasında repressiyaya məruz qalmışdır.⁵⁵

Cədvəl 1.

Azərbaycan SSR-də 1 yanvar 1934-cü ildən 1 yanvar 1939-cu il tarixinədək siyasi və başqa cinayətlər üzrə həbs edilmiş şəxslərin sayı⁵⁶

İllər	Siyasi cinayət	Cinayət (Уголовный)	Digər	Cəmi
1934	753	199	1495	2447
1935	912	156	1917	2985
1936	1718	275	1831	3824
1937	7896	2254	1548	11698
1938	4647	323	1534	6504
Cəmi	15926	3207	8325	27458

Cəlal Qasımovun fikrinə görə yalnız “böyük terror” illərində deyil, ümumiyyətlə 1920-1953-cü illərdə baş verən repressiyalar zamanı nə qədər insanın repressiyaya məruz qalmasının dəqiq hesablamasını aparmaq qeyri mümkündür. Səbəbləri isə əsasən bu şəkildə sıralamışdır: “1) Repressiv aksiyaları yalnız Fövqəladə Komissiya, Dövlət Siyasi İdarəsi və ya Xalq Daxili İşlər Komissarlığı həyata

⁵³ İlqar Niftəliyev, **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 2022, s.32.

⁵⁴ Mais Əmrahov. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 2022, cilt 9, Sayı 3, 2022, s.792-819.

⁵⁵ İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.473.

⁵⁶ İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.473.

keçirmirdi. 1920-ci illərin əvvəllərində repressiyaların başında Pankratov dayanan Xüsusi Şöbə, prokurorluq orqanları, hərbi tribunallar və digər qurumlar da həyata keçirir və onlar bir-birinə hesabat vermirdilər; 2) Güllələnənlərin heç də hamısı siyahıya alınmır və ya onların hamısı istintaqa cəlb edilmirdi; 3) Sürgün olunanların heç də hamısının sənədləri Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində qorunub saxlanılmır; 4) Sürgündə dünyaya gələn uşaqların qeydiyyatı aparılmamışdır; 5) Minlərlə adam üsyanlar zamanı güllələnmişdir ki, onların da adı heç yerdə qeydiyattan keçməmişdir.⁵⁷

Eldar İsmayılovun fikrinə görə də “*heç kəs bu suala dəqiq cavab vermək iqtidarında deyil... Məsələn: 1936-cı ilin ortalarından 1938-ci ilin ortalarına qədər 13356 azərbaycanlının həbs edildiyi məlumdur. Digər millətlər arasında repressiya miqyaslarını nəzərə alsaq bu nə mütləq rəqəmlərə, nə azərbaycanlıların ümumi sayına nisbətə anti-Azərbaycan siyasəti kimi qiymətləndirilə bilməz*”.⁵⁸ (Qeyd edək ki, bu faktın doğruluğu cədvəl 3-dəki məlumatlarda da öz təsdiqini tapır.) Lakin daha sonra E.İsmayılov V.P.Danilovun tədqiqatına istinad edərək, qeyd olunan dövrdə XDİK qeydiyyat orqanlarında həbs olunanlar içərisində “iranlı” kimi qeydə alınmış təqribən 15.000 nəfərin mövcud olduğunu və bunların da əsasən azərbaycanlı olduqlarının şübhəsizliyini vurğulanmışdır.⁵⁹ Bütün bunları nəzərə alaraq bu sahədə hələ yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulduğunun qeyd etmək lazımdır.

Nəticə

Tədqiqat zamanı qoyulmuş axtarış suallarının nəzərdən keçirilməsi zamanı əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Terrorun baş vermə səbəbinin SSRİ-də baş verən daxili və xarici amillərlə əlaqələndirməkdən daha çox sistemin mahiyyətindən irəli gəlməsi, onun sistem xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığı tezisi üzərində dayanmaq elmi tədqiqatların, fikrimizcə, daha perspektivli vektorunu təmsil edir;

2. Sovet Azərbaycanında baş verən dövlət terrorizminə o dövrdə SSRİ-də gedən ümumi prosesin tərkib hissəsi kimi baxmaq daha obyektiv olardı;

3. “Böyük terror” 1936-cı ilin yayından başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etmək çətindir. Fikrimizcə Bağırov şəxsiyyətinə və onun bu prosesdəki roluna mürəkkəb zamanın kontekstində baxmaq daha obyektiv olardı;

4. Azərbaycan SSR-də repressiyaya məruz qalan insanların sayının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində yeni tədqiqatlara ehtiyac var. Hələlik isə elmi ədəbiyyatlarda son rəqəmlər təqribən 80000-dən çox insanın (bunlardan 27453 nəfərin siyasi motivlər əsasında) repressiyaya məruz qalması qeyd olunur.

Yekun qənaət:

⁵⁷ Cəlal Qasımov. **A.g.k.**, s.50-51.

⁵⁸ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.240.

⁵⁹ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.240.

Siyasi repressiyalar Ümumittifaq xarakteri daşıyırdı; “Böyük terror” illəri doğrudan da siyasi repressiyaların zirvəsi olmuşdur; Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin tədqiqi akademik Ziya Bünyadov tərəfindən başlanmış, Cəmil Həsəni, Cəlal Qasimov, Cəmil Quliyev, İlqar Niftəliyev və digər tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş, Eldar İsmayılovun tədqiqatlarında isə əsaslı şəkildə öz elmi həllini tapmışdır. Mövzunun yeni elmi paradigmalara çərçivəsində (“gündəlik tarix”, “yeni sosial tarix”, “intellektual tarix”, “olay araşdırması” (“case study”) və s.) öyrənilməsi sadəcə bu mövzunun deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarix elmində ən müxtəlif problemlər üzrə keyfiyyətə yeni tədqiqatlara böyük təkan verərdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s. + 48 s.
2. Azəri (**Məmməd Əmin Rəsulzadə**). **İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri.** “Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1927/26 zilqədə 1345, il: 4, №17, s.7-9.
3. Bünyadov, Ziya. **1937-ci ilin qurbanlarından:** K.Eyvazov, M.Alxanov, Hübətov Ə., Abbasov S. **Sovet kəndi.** 1991, 12 fevral.
4. Bünyadov, Ziya. **Abbas Mirzə Şərifzadə: 30-cu ilin qurbanlarından.** Azərbaycan müəllim. 1990, 26 aprel.
5. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Aleksandr Semyonoviç Bukşpan.** Azərbaycan müəllimi. 1990, 23 mart.
6. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Bəkir Vahab oğlu Çoban-zadə.** Azərbaycan müəllimi. 1990, 17 yanvar.
7. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Hənəfi Baba oğlu Zeynallı.** Azərbaycan müəllimi. 1990, 5 yanvar.
8. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Məmməd İsmayıl oğlu Cuvarlinski.** Azərbaycan müəllimi. 1991, 20 fevral.
9. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Tağı Abbas oğlu Şahbazi.** Azərbaycan müəllim. 1990, 29 iyun.
10. Bünyadov, Ziya. **Ehtiyatlı olun, fırıldaqçıdır** (Repressiya qurbanlarından Y.Cəfərov). Kommunist. 1991, 24 yanvar.
11. Bünyadov, Ziya. **Qırmızı terror.** Bakı: Azərneşr, 1993, 331 s.
12. Bünyadov, Ziya. Ülvi Rəcəb Şaşıqzadə: **30-cu ilin qurbanlarından.** Azərbaycan müəllimi. 1991, 15 mart.
13. Bünyadov, Ziya. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. İstintaq işi №169. **Azərbaycan müəllim.** 1990, 3 yanvar.
14. Əlizadə, Aydın. Azərbaycanda Qırmızı terror: “Sağ-trotskiçi ehtiyat” mərkəzinin əksinqilabi milliyyətçi təşkilatı”nın işi (1938-1956). **Elmi əsərlər**, 2018, №1(30).
15. Əmrahov, Mais. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi.** 2022, cilt 9, Sayı 3, s.792-819.
16. Həsəni, Cəmil. **“Ağ ləkələrin qara kölgəsi”.** Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.

17. Hüseynbəyli, Nadir. **XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri**: tarix e.n.a.dər.al. üçün təq.ol.dis.: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, 2006, 165 s. (*XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri: tarix e. n. a.dər.al. üçün təq.ol.dis-nin avtoreferatı: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; AMEA, Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2006, 26 s.*)
18. İsmayılov, Eldar. **Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi**. E.İsmayılov; rus dilindən tərc. ed. Şəlalə Məmmədova; elmi red. C.Cəfərov. Moskva: Rosspen nəşriyyatı, 2015 (a), 340 s.
19. Qasimov, Cəlal. **Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda**. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 506 [2] s.
20. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (Mühacirət dövrü)**. 2 cildə. Əsərləri toplayıb nəşrə hazırlayan, ön sözün və məqalənin müəllifi, lüğəti və izahları tərtib edən, redaktor: Nəsiman Yaqublu. Cild 2. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2021, 680 s.
21. Məmmədov, Adıgözəl. **Mir Cəfər Bağırov: tam məxfi**. A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, Mir Teymur; [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s.
22. Məmmədov, Adıgözəl. **Siyasi liderlərin psixoloji portretləri**. Bakı: Araz, 2008, 107 s.
23. Məmmədova, Şəlalə. **Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri)**. Bakı: [RS poliqraf], 2020, 375 s.
24. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. M.B.Məmmədzadə; red. H.Hacıyev; türkcədən azərbaycancaya uyğunlaşdıran R.Əsgər. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
25. **Mir Cəfər Bağırovun Məhkəməsi: arxiv materialları**. Tərtibçi N.Rüstəmli, T.Aliyev; tərc. ed. N.Rüstəmli. Bakı: Yazıçı, 1993, 120 s.
26. Mirzəyev, Osman. **“Ağ ləkələr” silinir...** Bakı: Azərənşr, 1991, 200 s.
27. **Nağı Şeyxzamanlının xatirələri**. N.Keykurun; tərt. edən və çapa hazırlayanlar: Cəlal Qasimov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Qartal, 1997, 305 s.
28. Niftəliyev, İlqar. **Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti: (XX əsrin 20-30-cu illəri)**: Tarix elmləri d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nin avtoreferatı: 5503.02. İ.V.Niftəliyev. Bakı: 2022, 52 s.
29. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
30. Zeynalov, İbrahim. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)**. Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s.
31. Дмитрий Ефимович Фурман. **Азербайджан и Россия: Общество и государство**. Отв. ред. и сост. Д.Е. Фурман. Москва: Летний сад, 2001, 496 с.
32. Исмаилов, Эльдар. **История «большого террора» в Азербайджане: [монография]**. Э.Исмаилов; науч. ред. Д.М.Джафаров; [ред. М.А.Айламазян; худож. оформл. А.Ю.Никулин]. Москва: РОССПЭН, 2015 (b), 237 с.

33. Назарли, Азиза. **Кадровая политика Азербайджанской ССР в культурно-просветительной сфере: библиотеки, избы-читальни, клубы (1920-1953)**. Москва: НИИ ИЭП, 2018, 330 с.
34. Нифталиев, Илгар. **Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления**. Баку: Elm və Təhsil, 2018, 476, [4] с.
35. Полонский, Лев А. Живи и помни. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.131-139.
36. Полонский, Лев А. Инакомыслие. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.90-98.
37. Полонский, Лев А. Карьера палача. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.21-28.
38. Полонский, Лев А. Наместник вождя. Мир Джафар Багиров. Путь к власти. Преступления против народа. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.5-20.
39. Полонский, Лев А. **Последние дни Ильдрыма. Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.55-64.
40. Полонский, Лев А. Пройдя все испытания. Из дневников А.Шахбазова. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.106-120.
41. Полонский, Лев А. Трагедия таланта. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.99-105.
42. Cornell, Svante E. **Azerbaijan Since Independence**. New York, Armonk: M.E.Sharpe, 2011, 512 p.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Cəfərova Raisə Rəşid qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Jafarova Raisa Rashid – Doctor of Philosophy in history, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.